

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven
Simons, T.A.

Citation

Simons, T. A. (2013, November 21). *Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven*. LOT dissertation series. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/22290>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/22290>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22290> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Simons, Tanja

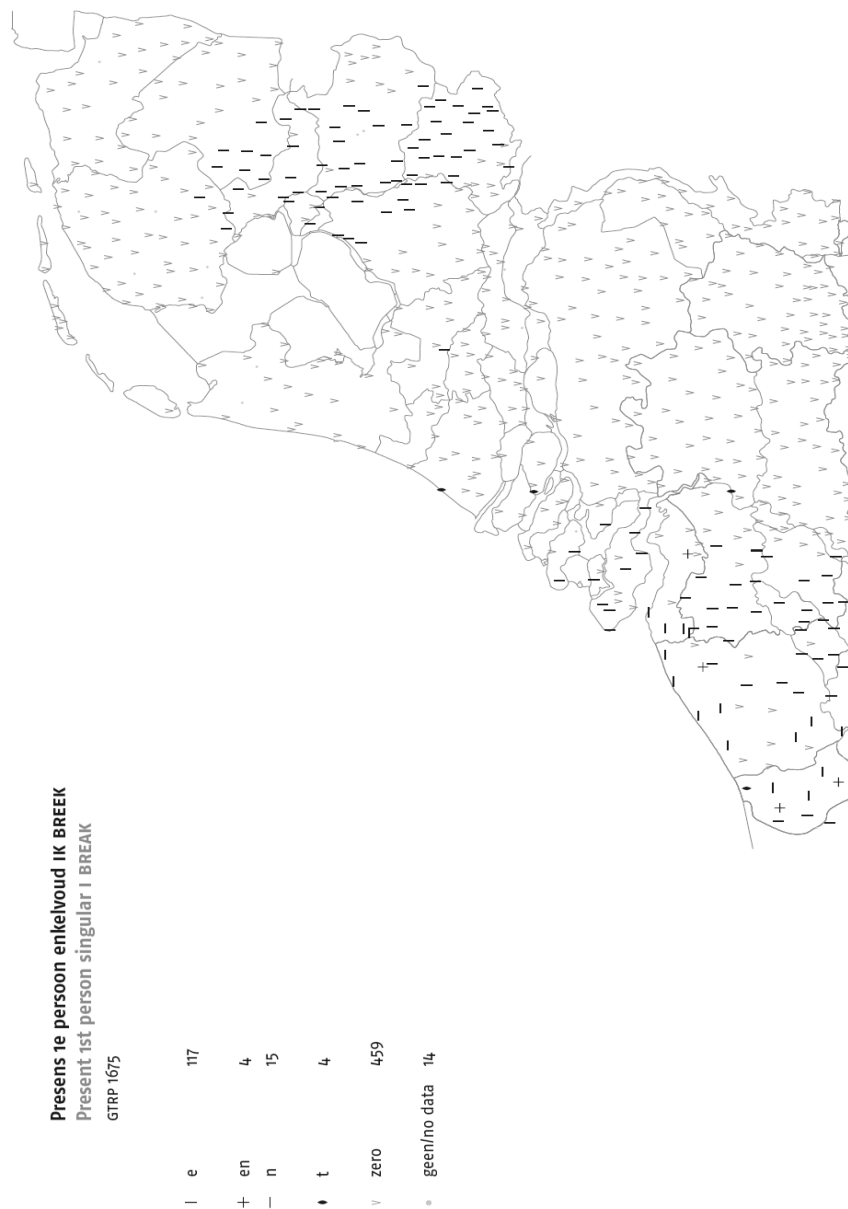
Title: Ongekend 18e-eeuws Nederlands taalvariatie in persoonlijke brieven

Issue Date: 2013-11-21

6 *Ik vinde mej ten vollen verpligt om u antwoort te schreijfe op u brief. De sjwa- apocope in werkwoordsvormen van de eerste persoon enkelvoud*

6.1 Inleiding

In het achttiende-eeuwse corpus treffen we variatie aan bij de werkwoordsvorm van de eerste persoon enkelvoud tegenwoordige tijd in de aantoonende wijs. Vaak heeft het werkwoord geen uitgang (*ik breek*), zodat er weinig verschil is te zien met hedendaags Nederlands, maar vrij regelmatig treffen we wél een uitgang aan, zoals een sjwa (*ik breeke*), *-en* (*ik breeken*) of een *-t* (*ik breekt*). De eerstgenoemde vorm (*ik breek*) is ontstaan uit de variant met een sjwa (*ik breeke*) na een eeuwenlang proces van afslijting van de verzwakte eindklinker. Dit proces, dat in de literatuur bekend staat als de sjwa-apocope, had een groter bereik dan alleen werkwoordsvormen: ook zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, bijwoorden, voornaamwoorden, lidwoorden, telwoorden en voorzetsels raakten in de loop der tijd de sjwa kwijt (Marynissen 2009: 236). In dit hoofdstuk staat centraal in hoeverre we oudere niet-geapocopeerde werkwoordsvormen zoals *breeke* nog aantreffen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus en hoever de apocopering van de sjwa aan het eind van de achttiende eeuw gevorderd is. Kunnen we de oudere variant in verband brengen met de variabelen klasse, gender en leeftijd? Het onderzoeksmateriaal leent zich er bovendien toe om na te gaan of er in de late achttiende eeuw verschil is tussen de diverse regio's in de Republiek. De apocopering heeft zich namelijk vanaf de dertiende eeuw vanuit het Hollands en Utrechts verspreid over de rest van het land. In het Hollands zou de sjwa al in de late middeleeuwen zijn verdwenen en in Utrechtse manuscripten uit het begin van de veertiende eeuw komen vormen voor als *son* en *maen* (Schönfeld 1970: 169). De apocopering zette verder door in de richting van Brabant, Limburg en Oost-, West- en Frans-Vlaanderen, maar is tot op heden niet voltooid: de sjwa-uitgang kan heden ten dage nog steeds aangetroffen worden in delen van Zeeland, Drenthe, Overijssel en Gelderland (zie afbeelding 6.1, overgenomen uit de *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, de MAND, deel II, p. 50). Het is dus heel goed mogelijk dat het achttiende-eeuwse corpus voor de diverse regio's verschillen in gebruik laat zien.

Afbeelding 6.1: de hedendaagse dialectsituatie voor de eerste persoon enkelvoud van het werkwoord breken. Overgenomen uit de Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten, MAND deel II, p. 50 kaart 4.6.1.1 Goeman et al. (2008)

De apocope is zoals gezegd nog niet voltooid, maar heeft ook niet zonder beperkingen gewerkt. De auslautsjwa is bewaard gebleven bij de nominale woordvormingssuffixen *-de* en *-te* (*breedte*, *vreugde*) en wanneer de sjwa nog morfeemwaarde heeft, zoals bijvoorbeeld bij de vervoeging van de zwakke verledentijdsvorm (*hij kookte* tegenover de tegenwoordige tijdsvorm *hij kookt*).¹ Bovendien bestaat het vermoeden dat de fonologische context ook een rol speelt bij het apocoperingsproces. We kunnen daarbij zowel denken aan de fonologische structuur van het betrokken woord als aan de beginklank van het er op volgende woord. Kloeke (1919: 18) suggereert bijvoorbeeld in zijn onderzoek naar de apocoperingslijn in Groningen en Drenthe dat de sjwa na stemloze klanken het eerst verdwijnt en na stemhebbende juist langer stand houdt. Volgens Van Haeringen (1937: 322-323) zou de sjwa minder makkelijk wegvallen na een *d*. Daarnaast is het ook mogelijk dat er verschillen voorkomen die samenhangen met de context waarin het werkwoord wordt gebruikt. Er zou, met andere woorden, stilistische variatie kunnen zijn. In gedrukte werken bleef de sjwa immers nog lang een rol spelen; niet alleen in de Statenbijbel (1637) (Schönfeld 1970: 169) en als variant bij zeventiende-eeuwse vooraanstaande auteurs als Vondel en Cats (Van der Wal & Van Bree 2008: 213), maar ook in de achttiende en zelfs nog in de negentiende eeuw. Zo trof ik in achttiende-eeuwse teksten van Justus van Effen, F.L. Kersteman, J. Le Francq van Berkhey, J.F. Martinet en Simon Stijl zo nu en dan een sjwa-uitgang aan bij de eerste persoon enkelvoud tegenwoordige tijd indicatief.² Ook is deze sjwa-uitgang nog te vinden bij negentiende-eeuwse auteurs als Staring, Potgieter, Bosboom-Toussaint en Schimmel (Van den Toorn et. al. 1997: 404) en maakt de spraakkunst van Terwey (1878: 158) nog melding van de slot-sjwa in ‘deftigen stijl’. Als de sjwa-uitgang in bepaalde periodes gerelateerd is aan een meer plechtige stijl of meer formele passages, dan kunnen we voor het briefgenre specifiek denken aan formulair taalgebruik en het gebruik om het persoonlijk voornaamwoord *ik* weg te laten (*hebbe u geschreven bij brief van [...]*). Voor deze twee verschijnselen zal ik dan ook hieronder nagaan in hoeverre we daarbij nog de oudere sjwa-vorm aantreffen.

Naast de sjwa-uitgang, treffen we ook de al genoemde uitgang *-en* aan, die enkele vragen oproept, zoals de vraag of deze uitgang ook zal zijn uitgesproken als [ən]. Dat is namelijk minder waarschijnlijk voor Hollandse scribenten, omdat we in de hedendaagse Hollandse dialecten (zie afbeelding

¹ De auslautsjwa is ook nog bewaard gebleven in enkele versteende uitdrukkingen (zoals *met name*). Zie voor meer bijzonderheden o.a. Marynissen (2009: 236-237), Boutkan en Kossmann (1998: 164-166) en Van Haeringen (1937).

² Het referentiecorpus (tien prozateksten, voor elk decennium één, zie bijlage F) is hiertoe onderzocht op voorkomens van *ik* in combinatie met een werkwoordsvorm in de t.t. indicatief. Niet elke tekst uit dit referentiecorpus leent zich hier overigens even goed voor omdat er soms geen enkel voorkomen van *ik* in staat.

6.1) de uitspraak *-en* niet aantreffen. Mogelijk moeten we de *-en*-spelling eerder begrijpen als een vorm van hypercorrectie, die wellicht is ontstaan door het verschijnsel van *-n*-apocope bij infinitieven en meervoudsvormen. Bij deze vormen (*breken, zij breken, zij braken*) werd (en wordt) in Noord- en Zuid-Holland de *-n* geapocopeerd in de uitspraak, terwijl de aangeleerde spelling <en> voorschrijft. Als er sprake is van een intervocalische positie kunnen we de *-n* ook opvatten als een hiaatvuller (De Wulf en Taeldeman 2001: 44-45).³ Voor de *en*-voorkomens van Zeeuwse briefschrijvers ligt het wat gecompliceerder, want in Zeeland komt de uitgang *-en* hier en daar vandaag de dag nog wel voor. In afbeelding 6.1 is in Zeeuws-Vlaanderen één voorkomen van de uitgang *-en* te zien; bovendien wordt deze uitgang in de aangrenzende Belgische provincie West-Vlaanderen aangetroffen. Goeman (1999: 218) vermeldt tevens vindplaatsen voor *-en* in oostelijk Zuid-Beveland en verspreid in Zeeuws-Vlaanderen. In Zeeuws-Vlaanderen treffen we in de MAND (afbeelding 6.1) daarnaast ook nog enkele malen de uitgang *-n* aan, net als in West-Vlaanderen (België). Voor onze Zeeuwse scribenten kunnen we de mogelijkheid dus niet uitsluiten dat zij het door hen gebruikte *-en* ook daadwerkelijk als [ən] uitspraken. Het merendeel van hen is afkomstig uit Zierikzee op Schouwen-Duiveland en Middelburg en Vlissingen op Walcheren; er is slechts één scribent uit Zeeuws-Vlaanderen (Cornelis de Somer), maar over hem kan al opgemerkt worden dat hij het suffix *-en* of *-n* niet gebruikt. Om volledig recht te doen aan de variatie in het corpus, zal ik hierna telkens de resultaten voor de varianten *-e* en *-en* apart vermelden, maar bij de verdere bespreking zal ik de varianten *-e* en *-en* over het algemeen samen nemen. Het gaat in dit hoofdstuk immers om de stand van zaken rond de sjwa-apocope aan het eind van de achttiende eeuw en die apocope heeft uiteraard ook niet gewerkt bij de voorkomens met de uitgang *-en*.

De laatste variant die in het corpus aangetroffen wordt, is de *-t*-uitgang (*ik breekt*). Deze uitgang vinden we vandaag de dag vooral in de provincie Utrecht (De Vogelaer 2008: 67-68) en in het zuiden van de provincie Zuid-Holland (Goeman 1999: 218, zie ook Van Bree 2004: 90 en Van Oostendorp 2002: 41). De Vogelaer (2008: 67-68) beschrijft echter ook vindplaatsen in het oosten van het land en in Limburg. Overigens komt deze uitgang relatief maar weinig in het corpus voor en kan op basis van dat kleine aandeel geen uitspraak gedaan worden over een eventueel verband met sociale variabelen.

In § 6.2 wordt de precieze variatie in het corpus beschreven. De invloed van regionale en sociale factoren op de variatie komt aan bod in § 6.3, terwijl in § 6.4 de stilistische variatie besproken wordt. In § 6.5 is er aandacht voor

---

³ De Wulf en Taeldeman (2001: 45) halen ook onderzoek aan van De Bont uit 1962 waaruit blijkt dat in de Noord-Brabantse Kempen (België) de *n* de functie van hiaatdelger ook kan vervullen voor een *t, d, b, en h*.

de fonologische context. In hoeverre de praktijk, zoals die blijkt uit het laat-achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus, aansluit bij de theorie zullen we zien in § 6.6, waar de opvattingen van achttiende-eeuwse taalbeschouwers met betrekking tot het gebruik van de sjwa bij de eerste persoon enkelvoud voor het voetlicht worden gebracht. Tot besluit volgt in § 6.7 een samenvatting en een conclusie.

6.2 De variatie in het corpus

In het corpus treffen we bij de uitgang van de eerste persoon enkelvoud indicatief diverse varianten aan. Van de meest voorkomende, de nuluitgang, de *e*- en *en*-uitgang en de *t*-uitgang, geef ik hieronder, telkens met het werkwoord *hebben*, een voorbeeld:

- (1) *Waerde soon, Jk **heb** nog een brief van U gehad, dat wel ses Jaer, gelede is*
- (2) *maar mijn vriendt een ongeluk heeft mij getroffen namelijk ik **hebbe** op zee de derdendaagse koorts gekreegen*
- (3) *mijn eennege soon die ik seer lief **hebben** daar ik wel duijsend maal om denken*
- (4) *mijn doesje [schatje] lief je moet niet denken schoon dat ik sulks geschreeven **hebt** dat ik qijaje [kwade] vrinden met uw ben o neen gans niet*

Tabel 6.1 geeft de variatie in de uitgang van de eerste persoon enkelvoud indicatief, zowel nominaal als procentueel. Het gaat hier dus alleen om indicatiefvormen.⁴ De inventarisatie is gebaseerd op een zoekactie naar voorkomens van *ik*; daarbij is overigens incidenteel een voorkomen opgenomen zonder persoonlijk voornaamwoord.⁵

⁴ De presens conjunctief heeft als uitgang bij de eerste persoon een *-e* (*als got de heer be hagt dat ik weer om kome*; *waer van ik preuven gegeven heb, en nog geven zal blyve ik int Leven*) en is daarmee dus identiek aan de niet-geapocopeerde presens indicatief (*ik koome op syn minst eens in een week by peetje kreelistje*; *waar by ik blyve UE en hart lievende huis vrouwe tot ter dood toe*).

⁵ Het optreden van incidentele voorkomens zonder persoonlijk voornaamwoord kan verklaard worden aan de hand van een voorbeeld. De zoekactie naar *ik* levert o.a. de volgende zin op: *hy is Jonger als ik & heb niets van zyn arrivement in Amsterdam kunnen weten*. In dit voorbeeld horen *ik* en *heb* niet bij elkaar: het is een elliptisch voorbeeld. Deze zin en enkele andere voorkomende gevallen zijn gehandhaafd in het onderzoek.

We treffen in het corpus uiteraard vaker dergelijke elliptische vormen aan; deze zullen later aan de orde komen bij de bespreking van deze typisch epistolaire stijlfiguur in § 6.4.2. Bij de inventarisatie is het werkwoord *zijn* bij voorbaat uitgesloten vanwege de zeer onregelmatige vervoeging. Verder zijn buiten beschouwing gelaten de monosyllabische werkwoorden *doen*, *gaan*, *slaan*, *staan* en *zien* (evenals de op basis hiervan samengestelde werkwoorden, zoals *verstaan*, *overzien* etc.). In deze werkwoorden treffen we namelijk nooit de uitgang *-e* aan, althans niet in dit corpus. De variatie is dus anders van aard en blijft beperkt tot de nuluitgang (*ik ga*), een *-n* (*ik gaan*) of een *-t* (*ik gaat*). Bij zwakke werkwoorden met een *t* of *d* in de stam (*achten*, *antwoorden*) in combinatie met een *-e* (*achte*, *antwoorde*) heeft de context uitsluitend gegeven of we hier te maken hebben met een presens- dan wel een preteritumvorm. We kunnen er immers niet van uitgaan dat de verledentijdsvormen aan onze huidige spellingsnormen voldoen (*achte*, *antwoordde*),⁶ zodat spellingsvormen met een enkele *t* of *d* ook bedoeld zouden kunnen zijn als verleden tijdsvorm. Hieronder geef ik twee voorbeelden ter verduidelijking:

- (5) *adieu dan myn lieve Pietje ik **groete** UEd op 't hertelykste en bidde gode dat UEd mag bewaren*
- (6) *haar ed vroeg mij of Ued mij niets bijzonder aan haar ed belast had en wat of UEd en wij al t Saamen in die tijd dat ik bij Ued aan boord was geweest hadde gediscoureerd, ik **antwoorde** haar ed, dat ons discours voort meest tot onderwerp was geweest van Madame Fielle*

In voorbeeld (5) blijkt uit de context dat het hier een presensvorm betreft, terwijl we in voorbeeld (6) te maken hebben met een verleden tijdsvorm. Onduidelijke voorkomens en voorkomens waarbij een meervoudig onderwerp in het geding bleek te zijn (*ik en mijn broer*) zijn uiteraard verwijderd, zodat uiteindelijk 3335 voorkomens van 6 verschillende varianten overblijven:

---

⁶ Deze spelling treffen we overigens ook aan, zie bijvoorbeeld dit citaat van briefschrijfster Damius-Alvis: *in antwoord op welken is dienende, Dat mij UW schrijven, als ik bereeds bevoorens **meldde**, zeer wel gevald.*

<i>uitgang</i>	#	%
-∅	2619	78,6
-e	539	16,2
-en	71	2,1
-t	104	3,1
-s	1	0,0
-'	1	0,0
totaal	3335	100%

Tabel 6.1: variatie in de uitgang bij de indicatief eerste persoon enkelvoud

Zoals we zien in tabel 6.1 is de nuluitgang met ruim 78% de meest gebruikte variant in deze laat-achttiende-eeuwse brieven. De oudere variant, met een *-e*, wordt ook nog gebruikt; deze treffen we aan in zo'n 16% van de gevallen. Zoals in de inleiding al ter sprake kwam, is de *-en*-uitgang (2,1%) waarschijnlijk nauw gerelateerd aan de sjwa-uitgang. Als we deze twee varianten dan ook samen nemen, komen we uit op een aandeel van ruim 18%. Zoals gezegd: in het hierna volgende krijgen deze twee varianten weliswaar een aparte vermelding in de tabellen, maar bij de bespreking van de resultaten zullen zij telkens bij elkaar opgeteld worden onder de noemer 'sjwa-achtige uitgang'. De *t*-uitgang komt 104 keer voor; een aandeel van 3,1% en verder zijn er nog twee zeer uitzonderlijke varianten die beide één keer optreden (en met beide een verwaarloosbaar aandeel) de uitgang *-s*, *-en -'*. Deze laatstgenoemde variant treffen we aan in de zinsnede *God bid' ik wil ons bewaaren, en ons beschermen* van briefschrijfster A.M. van der Sluijs-Tulleken, die in 11 van haar 23 voorkomens een *-e* hanteert. We mogen dan ook aannemen dat zij met de apostrof een sjwa apocopeert. Omdat deze variant slechts één keer voorkomt en geen rol van betekenis speelt, zal dit voorkomen verder buiten beschouwing blijven. De andere uitzonderlijke variant is lastiger te duiden en het is nog maar de vraag of het inderdaad een variant is. Wanneer we voor dit specifieke geval in de brief van de Amsterdamse scribent Moses van Isaac Pretto Henriques de context bestuderen, dan lijkt het toch eerder dat Pretto Henriques de verleden tijd *moest* bedoelt in plaats van *moet* en eenvoudigweg de slotconsonanten verwisselt.

- (7) *naader handt vroeg ik aan deze Hr. of hy ook Jmandt noodig had in zyn pachuys, beantwoorde myn ik heb geen mensch noodig, en ik **moets** uEd duijzen-de groetenis geeven, en uwe **moets** niet qwalik neemen dat deeze Hr. uwe niet schreyft is om reeden dat deeze ditto Hr. met swaare Negogie in zyn Hooft*

Het is bovendien niet zo dat Pretto Henriquez telkens *moets* gebruikt, zoals blijkt uit het volgende citaat:

- (8) *want uEd moedt denken als dat Jk bendt een wees kindt van Vader en Moeder en ik moet uEd en Tante nouw neemen voor myn Vader En Moeder*

Deze uitzonderlijke variant *moets* van het werkwoord *moeten* kan dus beter buiten beschouwing blijven, aangezien het hier waarschijnlijk eerder om een vergissing gaat dan om variatie.

Het werkwoord *moeten* dat met 106 voorkomens tamelijk frequent is, stelt ons sowieso voor een dilemma. Dit werkwoord behoort immers tot de groep preterito presentia: werkwoorden waarvan oude preteritumvormen, zonder sjwa-uitgang, de plaats hebben ingenomen van de oorspronkelijke presensvormen. Dit geldt eveneens voor de hoogfrequente werkwoorden *kunnen*, *mogen*, *weten* en *zullen*. Het ligt dan ook niet erg voor de hand om bij deze werkwoorden variatie in de vorm van een sjwa te vermoeden omdat die sjwa er historisch gezien nooit geweest is: het is van oudsher *ik kan*, *ik moet*, *ik mag*, *ik weet* en *ik zal*. Iets dergelijks geldt voor het werkwoord *willen*, dat is ontstaan uit een optatief (wensende wijs). De vorm *ic wille* kwam weliswaar in oudere taalfasen naast *ic wil* voor, maar in de zeventiende en achttiende eeuw gedraagt het werkwoord zich als de preterito presentia. Ook hier ligt het dus niet (meer) voor de hand om variatie in de vorm van een sjwa aan te treffen en in de praktijk van dit corpus blijkt er ook nauwelijks variatie te zijn bij *willen* en dat geldt ook voor *kunnen*, *moeten*, *mogen*, *weten* en *zullen*. In tabel 6.2 geef ik aan hoeveel en welke variatie afwijkend van de nuluitgang ($\neq \emptyset$) ik heb aangetroffen bij de zes genoemde werkwoorden.

werkwoord	totaal #	$\neq \emptyset$ #	verschijningsvorm
<i>kunnen</i>	254	0	
<i>moeten</i>	106	1	<i>moets</i>
<i>mogen</i>	68	1	<i>mogen</i>
<i>weten</i>	150	5	<i>weete, weeten</i>
<i>willen</i>	38	1	<i>wilt</i>
<i>zullen</i>	337	0	
totaal	953	8	

Tabel 6.2: variatie bij kunnen, moeten, mogen, weten, willen en zullen

Zoals te zien is in tabel 6.2 gaat het om slechts 8 voorkomens op een totaal van 953 die een andere uitgang hebben dan de nuluitgang, inclusief het voorkomen *moets* waarover ik hiervoor al heb betoogd dat het beter buiten beschouwing kan blijven. Feitelijk gaat het dus om 7 voorkomens op een

totaal van 953. Bij de werkwoorden *kunnen* en *zullen* zien we alleen maar voorkomens met een nuluitgang.⁷ Anders ligt het voor *mogen*, *weten* en *willen*, want daar zien we respectievelijk 1, 5 en 1 keer een voorkomen dat afwijkt van de gebruikelijke vormen *mag*, *weet* en *wil*. Als we eens wat preciezer kijken naar de variatie bij deze drie werkwoorden dan zien we daar het enige voorbeeld bij *mogen* voorkomen in een enigszins ontspoorde zin van Andries Hansen waar mogelijk *heb* is weggefallen:

- (9) *(alhoewel ik tot nog toe, alhier het geluk niet **mogen** hebben, door Een lettertie van u lieve hand verheugt te worden) dat myn liefie well mag weezen & dat ik Egter door gods goetheyt, het geluk **mag** hebben*

Bij het werkwoord *weten* is er als enige van de preterito presentia sprake van serieuze variatie: hier zien we vier voorkomens met een *-e* en één met *-en*, afkomstig van vier unieke scribenten. Het ziet er naar uit dat *weten* binnen deze groep werkwoorden een wat andere positie heeft. Briefschrijvers neigen er kennelijk eerder toe om aan dit werkwoord een sjwa toe te voegen dan aan de andere preterito presentia. Ten slotte nemen we nog de variatie bij *willen* onder de loep. Het gaat om slechts één voorkomen in de vorm van *wilt* dat gebruikt wordt door briefschrijfster Maria Elisabeth Meester:

- (10) *want ik **verlangt** aan u mijn liefman te sien en ik **wilt** hopen
Dat reyst Ge dan zal weesen Dat uEd be mijn komen Zal*

Zoals in het voorbeeld te zien is, gebruikt zij vaker de uitgang *-t* voor de eerste persoon enkelvoud (*verlangt*, in totaal treffen we de *t*-uitgang drie keer aan in haar brief). Op dit voorkomen valt weinig af te dingen; het laat zien dat er variatie mogelijk is bij *willen*. Aangezien de nadruk in dit hoofdstuk echter ligt op de stand van zaken rondom de sjwa-apocope in werkwoordsvormen van de eerste persoon enkelvoud, en het in dit specifieke geval om een *t*-uitgang gaat, is de vraag gerechtvaardigd of dit werkwoord niet beter uitgesloten kan worden van het verdere onderzoek, evenals *kunnen*, *moeten*, *mogen* en *zullen*. Deze vijf werkwoorden worden immers niet aangetroffen met een sjwa of *-en* en dat ligt historisch gezien ook helemaal niet voor de hand. Zij maken daarentegen met 804 voorkomens wel een aanzienlijk deel uit van het totaal aantal voorkomens (24%) en zouden daarom het algemene beeld kunnen vertekenen. Daarom zal ik dan ook bij de verdere bespreking

⁷ Dat betekent niet dat er in het geheel geen variatie is bij *kunnen* en *zullen*, maar de variatie is anders van aard: sporadisch komen namelijk wel vormen voor als *ken*, *sal*, *sel* en *zel*.

van de sociale en regionale variatie deze vijf werkwoorden buiten beschouwing laten. Van de zes werkwoorden uit tabel 2 resteert er nu slechts één, namelijk *weten*, dat wel in het onderzoek betrokken moet worden. Van de oorspronkelijke 3335 voorkomens blijven er – na aftrek van deze 803 voorkomens en het ene voorkomen van de apostrof-variant – nog 2531 voorkomens over van 275 scribenten. Deze 2531 voorkomens zullen verder worden onderzocht en zijn als volgt verdeeld:

<i>uitgang</i>	#	%
-∅	1819	71,9
-e	539	21,3
-en	70	2,8
-t	103	4,0
totaal	2531	100%

Tabel 6.3: variatie in de uitgang bij de indicatief eerste persoon enkelvoud, exclusief kunnen, moeten, mogen, willen, zullen

In tabel 6.3 zien we dat als we de werkwoorden *kunnen, moeten, mogen, willen* en *zullen* buiten beschouwing laten, de nuluitgang nog steeds de meest voorkomende variant is, maar in vergelijking met tabel 1 is het aandeel teruggelopen van 78,5% naar 71,9%. Het aandeel sjwa-achtige voorkomens (-*en* en -*e* samen) ligt uiteraard in tabel 6.3 hoger: 24,1% tegenover 18,3% in tabel 1. Het aandeel van de *t*-uitgang ten slotte komt uit op 4% in tabel 3 tegen 3,1% in tabel 1. In paragraaf 6.3 komt aan de orde of regionale en/of sociale variabelen een rol spelen bij deze verdeling.

6.3 Regionale en sociale variatie

6.3.1 Regio

Uit het algemene beeld in tabel 6.3 hebben we af kunnen leiden dat er weliswaar nog variatie is aan het eind van de achttiende eeuw, maar dat de nuluitgang bij de eerste persoon enkelvoud met 71,9% het meest frequent is. De sjwa-achtige uitgang komt voor in 24,1% van de gevallen en de derde mogelijkheid is de *t*-uitgang die sporadisch wordt gebruikt: in 4% van de gevallen. Aangezien de sjwa-apocope tot op heden toe niet voltooid is, is het heel goed mogelijk dat er verschillen in variatie zijn tussen de diverse regio's. Zoals in de inleiding al ter sprake is gekomen: we treffen de sjwa bij de eerste persoon enkelvoud vandaag de dag nog aan in delen van de provincies Drenthe, Overijssel, Gelderland en Zeeland (zie afbeelding 6.1). Tabel 6.4 geeft de distributie naar regio en laat zien in hoeverre de sjwa-achtige uitgang aan het eind van de achttiende eeuw nog voorkwam in de diverse regio's van de Republiek. Het totaal aantal voorkomens wijkt overigens af van dat in tabel

6.3 omdat de regio Brabant-Limburg hier buiten beschouwing blijft vanwege het geringe aantal voorkomens (18). Ook de voorkomens van scribenten met een buitenlandse achtergrond (404) of een onduidelijke herkomst (119) zijn niet in de tabel opgenomen.

<i>regio</i>	<i>-ø</i>	<i>-e</i>	<i>-en</i>	<i>-t</i>	totaal
NH	121 84,0%	18 12,5%	1 0,7%	4 2,8%	144
AMS	714 73,3%	173 17,8%	36 3,7%	51 5,2%	974
MID	110 74,3%	24 16,2%	8 5,4%	6 4,1%	148
ZH	291 71,3%	90 22,0%	8 2,0%	19 4,7%	408
ZEE	143 70,8%	43 21,3%	11 5,4%	5 2,5%	202
OOST	78 68,4%	35 30,7%		1 0,9%	114
totaal	1457	383	64	86	1990

Tabel 6.4: distributie werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief naar regio

Uit tabel 6.4 blijkt dat de sjwa-achtige uitgang het minst (13,2%) gebruikt wordt in Noord-Holland (NH) en logischerwijs treffen we daar de meeste geapocopeerde vormen aan. Het gaat in dit corpus voornamelijk om het noordelijke deel van Noord-Holland, aangezien de Noord-Hollandse brieven voor het merendeel geschreven zijn vanuit of naar plaatsen als Alkmaar, De Rijp, Graft, Medemblik, Enkhuizen en Den Hoorn (Texel). De apocopering van de sjwa bij de eerste persoon enkelvoud lijkt daar dus het verst gevorderd te zijn. Naar gelang we zuidelijker komen, wordt het aandeel van de sjwa-achtige uitgang geleidelijk aan steeds wat hoger: van 21,5% in Amsterdam en 21,6% in de regio midden (het huidige Utrecht en Gelderland) naar 24% voor Zuid-Holland tot ten slotte 26,7% voor Zeeland. Als we de blik vervolgens op het oosten (het huidige Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel) richten, dan zien we dat de sjwa-uitgang daar het meest gebruikt wordt, namelijk in 30,7% van de gevallen. Voor de geapocopeerde vormen geldt uiteraard het omgekeerde: hoe zuidelijker we komen, hoe minder we deze vormen aantreffen, maar de nuluitgang blijft in alle regio's rond de 70% schommelen. Als we deze data vergelijken met de huidige dialectsituatie dan zien we dat de regio's waar de sjwa-achtige uitgang aan het eind van de achttiende eeuw het meeste voorkwam, namelijk het oosten 30,7% en Zeeland 26,7%, vandaag de dag deels nog steeds een sjwa-achtige uitgang hebben. Tegelijkertijd kunnen

we constateren dat er destijds ook nog variatie was in Zuid-Holland, Midden-Nederland en Amsterdam, maar dat we dat tegenwoordig alleen nog terugvinden voor Gelderland (dat onder de regio Midden valt). De incidenteel voorkomende *t*-uitgang treffen we het meest aan in de regio's Amsterdam (5,2%), midden (4,1%) en Zuid-Holland (4,7%) en ook dat sluit voor de twee laatstgenoemde regio's aan bij hedendaagse waarnemingen, die erop wijzen dat we deze uitgang vooral aantreffen in de provincie Utrecht en in het zuiden van Zuid-Holland (zie § 6.1). In de volgende paragraaf komt aan de orde of de variatie ook nog toegeschreven kan worden aan sociale variabelen.

6.3.2 Gender, klasse en leeftijd

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat er regionale variatie is in de werkwoordsuitgang voor de eerste persoon enkelvoud. Uit analyse van de data blijkt dat er voor dit feature in het corpus als geheel geen gender- of leeftijdsgebonden variatie aangetroffen wordt. We treffen echter wel gendervariatie aan afhankelijk van de regio waaruit een scribent afkomstig is, zoals we hierna zullen zien. We kijken echter eerst naar de variatie naar klasse die in het totale corpus wordt aangetroffen.

Klasse:

Tabel 6.5 geeft de distributie naar klasse:

<i>klasse</i>	<i>-ø</i>	<i>-e</i>	<i>-en</i>	<i>-t</i>	totaal #
H	671 68,3%	272 27,7%	23 2,3%	17 1,7%	983
MH	572 70,4%	143 17,6%	33 4,0%	65 8,0%	813
ML	434 78,6%	90 16,3%	10 1,8%	18 3,3%	552
L	142 77,6%	34 18,6%	4 2,2%	3 1,6%	183
totaal #	1819	539	70	103	2531

Tabel 6.5: distributie werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief naar klasse

In tabel 6.5 concentreren we ons voornamelijk op de oudere variant, de sjwaachtige uitgang. We zien dat deze met 30% het meest gebruikt wordt door briefschrijvers uit de hoge klasse. De drie andere klassen hanteren de sjwaachtige uitgang minder vaak en komen qua aandeel aardig overeen; voor de midden-hoge klasse is dat 21,6%, voor de midden-lage klasse 18,3% en voor de lage klasse 20,3%. Op grond van de geapocopeerde vormen, lijkt er een

cesuur te lopen tussen enerzijds de hoge en de midden-hoge klasse (respectievelijk 68,3% en 70,4%) en anderzijds de twee lagere klassen (respectievelijk 78,5% en 78,0%), maar die wordt veroorzaakt door het hoge aandeel *t*-voorkomens bij de midden-hoge klasse en in iets mindere mate bij de midden-lage klasse. Wanneer we de *t*-voorkomens buiten beschouwing laten, zijn de percentages 69,5% voor de hoge klasse, 76,5% voor midden-hoog, 81,3% voor midden-laag en 78,8% voor de lage klasse. Ook dan zien we dat de percentages voor de twee middenklassen en de lage klasse elkaar dicht benaderen en dat de hoge klasse het minst apocopeert.

Deze verschillen tussen de klassen zien we ook terug per regio. Om dit in beeld te brengen, combineer ik in tabel 6.6 de variabelen klasse en regio. Dit kan uiteraard alleen voor de regio's met aardig wat voorkomens: Amsterdam (974 voorkomens), Zuid-Holland (408 voorkomens) en Zeeland (202 voorkomens). In de andere regio's is de frequentie van het verschijnsel per regio te gering. Om diezelfde reden wordt hier bovendien een tweedeling voor de klassen gehanteerd: de hoge en de midden-hoge klasse worden samengenomen, evenals de midden-lage en de lage klasse.

regio	klasse	∅	-e	-en	-t	totaal #
AMS	H/MH	531 72,3%	129 17,6%	29 4,0%	45 6,1%	734
	ML/L	183 76,3%	44 18,3%	7 2,9%	6 2,5%	240
ZH	H/MH	172 63,5%	79 29,1%	7 2,6%	13 4,8%	271
	ML/L	119 86,9%	11 8,0%	1 0,7%	6 4,4%	137
ZEE	H/MH	67 65,1%	27 26,2%	6 5,8%	3 2,9%	103
	ML/L	76 76,7%	16 16,2%	5 5,1%	2 2,0%	99

Tabel 6.6: *distributie sjwa-vormen en geapocopeerde vormen, eerste persoon enkelvoud voor de regio's Amsterdam, Zuid-Holland en Zeeland naar klasse*

Uit tabel 6.6 blijkt dat de verschillen tussen de klassen per regio anders van aard zijn. Zo zien we in Zuid-Holland dat de geapocopeerde variant in de twee lagere klassen een veel groter aandeel heeft van 86,9% dan in de twee hogere klassen, waar het aandeel 63,5% is. De hogere klassen gebruiken dus nog vaker de sjwa-achtige uitgang (in 31,7% van de gevallen), terwijl de lagere klassen deze vormen nauwelijks meer gebruiken (8,7%). In Zeeland zien we

eveneens verschil tussen de twee hogere klassen enerzijds en de twee lagere klassen anderzijds, maar het verschil is kleiner. De sjwa-apocope heeft bij de twee hogere klassen ongeveer hetzelfde aandeel als in Zuid-Holland: 65,1%, maar de twee lagere klassen apocoperen veel minder dan de scribenten in Zuid-Holland: het aandeel geapocopeerde vormen is in Zeeland namelijk 76,7% bij de lagere klassen tegenover 86,9% in Zuid-Holland. In Zeeland gebruiken de lagere klassen dan ook nog redelijk vaak de sjwa-achtige uitgang: het aandeel is 21,3% tegenover een aandeel van 8,7% voor de lagere klassen in Zuid-Holland. Als we ten slotte naar de regio Amsterdam kijken, dan zien we dat daar het aandeel van de sjwa-achtige uitgang voor de twee groepen vrijwel gelijk is; er lijkt hier nauwelijks invloed te zijn van klasse: de hogere klassen gebruiken deze uitgang in 21,6% van de gevallen tegenover 21,2% voor de lagere klassen; een te verwaarlozen verschil.

Gender:

In het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus als geheel is voor de apocope van de sjwa, zoals hiervoor al vermeld, geen gendervariatie gevonden. We treffen echter wel verschillen aan tussen mannelijke en vrouwelijke scribenten wanneer we de variatie per regio bekijken. Daartoe worden voor de regio's Amsterdam, Zuid-Holland en Zeeland in tabel 6.7 de variabelen gender en regio gecombineerd:

regio	gender	ø	-e	-en	-t	totaal #
AMS	vrouw	186 79,5%	40 17,1%	3 1,3%	5 2,1%	234
	man	528 71,5%	133 18,0%	33 4,5%	46 6,2%	740
ZH	vrouw	98 60,1%	52 31,9%	1 0,6%	12 7,4%	163
	man	193 78,9%	38 15,5%	7 2,8%	7 2,8%	245
ZEE	vrouw	30 53,6%	14 25,0%	9 16,1%	3 5,3%	56
	man	113 77,4%	29 19,8%	2 1,4%	2 1,4%	146

Tabel 6.7: distributie werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief, voor Amsterdam, Zuid-Holland en Zeeland naar gender

We zien in tabel 6.7 dat met name in de regio Zeeland de sjwa-achtige uitgang meer gebruikt wordt door vrouwen dan door mannen (41,1% tegenover 21,2%). Bovendien blijken vrouwelijke briefschrijvers uit Zeeland relatief

vaak de uitgang *-en* te gebruiken. Dit sluit aan bij hedendaagse waarnemingen van dit verschijnsel in Zeeuwse en West-Vlaamse dialecten, waar de uitspraak *-en* aangetroffen wordt (zie de inleiding § 6.1 en afbeelding 6.1: *ik breek*); ons materiaal wijst erop dat deze uitgang destijds ook door sommige taalgebruikers werd gehanteerd. Dat vrouwen vaker een sjwa-achtige uitgang gebruiken dan mannen geldt ook voor de regio Zuid-Holland, maar het verschil tussen de seksen is hier wat minder groot dan in Zeeland: het aandeel van de sjwa-achtige uitgang is 32,5% voor de vrouwen tegenover 18,3% voor de mannen. In Amsterdam is het verschil tussen de seksen veel minder groot en bovendien omgekeerd, want hier blijken het juist mannelijke briefschrijvers te zijn die iets vaker een sjwa-achtige uitgang gebruiken: 22,5% van de voorkomens van mannen krijgen een sjwa-achtige uitgang tegenover 18,4% voor de vrouwen. Dit betekent ook dat de scores voor de sjwa-achtige uitgang bij de mannelijke briefschrijvers voor de drie regio's redelijk gelijk zijn: 18,3% voor Zuid-Holland, 21,2% voor Zeeland en 22,5% voor Amsterdam, terwijl de vrouwelijke briefschrijvers belangrijk van elkaar afwijken: 32,5% voor Zuid-Holland, 41,1% voor Zeeland en 18,4% voor Amsterdam. We kunnen dus, afgaand op de data voor deze drie regio's, constateren dat er gendervariatie is in de regio's Zuid-Holland en Zeeland. Een verdere verfijning van de data, door bijvoorbeeld ook nog per regio de variatie te bekijken naar gender gecombineerd met klasse, is niet mogelijk omdat de frequentie van het verschijnsel met name bij vrouwelijke scribenten uit de midden-lage en de lage klasse daarvoor te gering is.

6.3.3 *Conclusie regionale en sociale variatie*

De resultaten van het onderzoek naar de variatie bij werkwoordsvorm van de eerste persoon enkelvoud (tegenwoordige tijd, indicatief) overziend, kunnen we concluderen dat er zowel regionale als sociale variatie in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus is aangetroffen. De regionale variatie blijkt uit het feit dat er geleidelijk aan meer sjwa-achtige vormen optreden naarmate we zuidelijker en oostelijker in de Republiek komen. De sociale variatie is voor het corpus als geheel alleen zichtbaar bij de variabele klasse: alle klassen hebben een voorkeur voor de nieuwere, geapocopeerde vorm, maar die voorkeur is sterker aanwezig bij de twee middenklassen en de lage klasse. De hoge klasse gebruikt het vaakst de sjwa-achtige vormen: zij doet dat in 30% van de gevallen, tegenover respectievelijk 21,6%, 18,3% en 20,3% voor de midden-hoge, de midden-lage en de lage klasse. Het verschil in het aandeel sjwa-achtige vormen tussen de hoge en de lage klasse bedraagt afgerond dus zo'n 10%. Het lijkt er dan ook op dat de apocope van de sjwa in geschreven taal, zoals die is doorgezet in de negentiende en twintigste eeuw, waarschijnlijk meer beïnvloed is door het taalgebruik van de middenklassen en de lage klasse; de hoge klasse houdt aan het eind van de achttiende eeuw

immers nog het meest vast aan de sjwa-achtige uitgang. Het verschil tussen de klassen in gebruik van de varianten is overigens veel sterker aanwezig in de regio's Zuid-Holland en Zeeland dan in Amsterdam, waar we nauwelijks klassevariatie aantreffen.

Voor de variabelen gender en leeftijd zien we in het corpus als geheel geen verschillen, maar als we de resultaten voor gender per regio bekijken, dan blijkt er wél variatie te zijn: vrouwen uit Zuid-Holland en uit Zeeland gebruiken opvallend vaker (respectievelijk 32,5% en 41,1%) een sjwa-achtige uitgang ten opzichte van mannen uit die regio's (resp. 18,3% en 21,1%), en zij doen dat ook veel vaker ten opzichte van vrouwen uit Amsterdam (18,4%). Dit duidt erop dat de vrouwen uit Zeeland en Zuid-Holland vasthouden aan de oudere variant en zich minder bewust zijn van de opkomst van de nieuwe variant, de geapocopeerde variant.

We zien dus dat de nuluitgang bij alle scribenten de voorkeur heeft boven de sjwa-achtige vormen. Dat geldt met name voor de regio's Noord-Holland en Amsterdam. De voorkeur voor de nuluitgang is het minst groot bij de hoge en de midden-hoge klasse in Zuid-Holland en Zeeland en binnen deze twee regio's maken met name de vrouwen nog veel gebruik van de oudere variant. Voor deze twee regio's, Zuid-Holland en Zeeland, kunnen we dan ook vaststellen dat de nieuwere variant, de geapocopeerde vorm, succesvol is geworden dankzij de mannen. Dat kan verklaard worden door te wijzen op de ruimere schrijfervaring van mannen. Die schrijfervaring hing bovendien vaak samen met hun professe, waardoor zij mogelijk meer op een stad als Amsterdam gericht waren, waar de apocope van de sjwa op ruime schaal ingang had gevonden.

In de volgende paragraaf komt aan de orde of de aangetroffen variatie ook in verband gebracht kan worden met de context waarin een werkwoord wordt gebruikt.

6.4 Stilistische variatie: formulair taalgebruik en ellipsis

In deze paragraaf komen andere factoren, van meer stilistische aard aan bod, die eveneens een rol blijken te spelen bij de keuze van een scribent voor ofwel de nieuwere variant, de nuluitgang, ofwel een oudere variant, de *e-* c.q. *en-*uitgang. Het gaat om het gebruik van formules en ellipsis. Beide verschijnselen zijn typerend voor het briefgenre en worden dan ook veelvuldig aangetroffen in het corpus. Formulier taalgebruik kenmerkt zich door een hoge mate van voorspelbaarheid: standaardzinnen waarin woordkeus en zinsvolgorde min of meer vastliggen, zoals bijvoorbeeld: *Hiermeede breeke ik of en wensche u mijn liefie al wat noodig is aan ziel en liggam*. Dit taalgebruik staat erom bekend dat het tamelijk behoudend is ten opzichte van

min of meer ‘spontaan’ geschreven taal zodat oudere taalvormen langer in een dergelijke omgeving kunnen overleven. Het is dus goed voorstelbaar dat we in formules vaker de oudere variant, de niet-geapocopeerde vormen aan zullen treffen.

Ellipsis van het persoonlijk voornaamwoord *ik*, het tweede verschijnsel dat aan de orde zal komen in § 6.4.2, is eveneens een typisch epistolair verschijnsel. Het wordt vandaag de dag nog steeds gebruikt in correspondentie en we treffen het ook aan in versteende uitdrukkingen als *zegge en schrijve*, waarmee bedoeld wordt: ‘ik zeg en ik schrijf’. We zien het bijvoorbeeld in het volgende citaat: *in tship van capt. heijde **hebbe** een keldertie [kist met vakken om flessen te vervoeren] regaal [geschenk, traktatie] met lemoensap & rom [rum] aan uE gesonden*. Ook bij dit verschijnsel is het niet ondenkbaar dat de oudere, niet-geapocopeerde vormen vaker optreden.

6.4.1 *Formulair taalgebruik*

Om te weten te komen of de sjwa-apocope verder is gevorderd in niet-formulair taalgebruik dan in formules, zijn de voorkomens die in het corpus als geheel zijn aangetroffen onderzocht. De daarin aangetroffen *t*-voorkomens worden nog wel vermeld in enkele van de tabellen in deze paragraaf, maar ik zal er, ook hier, bij de bespreking van de resultaten niet uitgebreid op ingaan. Ter illustratie van het verschijnsel volgen hierna vier voorbeelden uit het corpus; twee daarvan zijn formules (voorbeeld 11 en 12) en twee zijn niet-formulair (voorbeeld 13 en 14) en voor beide categorieën is er één voorbeeld mét en één zonder sjwa-achtige uitgang.

- (11) *ik **hope** dat godt behage sal hy binnen het jaar weder tuys mag wese*
- (12) *maar ik **hoop** het god behage sal dat Ué dese ter hant mag kome*
- (13) *ik **hoope** dat gy my dan eens sal melde het lant en de mense syn*
- (14) *ik **hoop** ik dan sal ondervinde of UE liefde sover strekt om myn en onse kindere by u te late kome*

Tabel 6.8 geeft voor alle voorkomens uit het corpus aan welke variatie er is aangetroffen in een formulaire en een niet-formulaire context:

<i>context</i>	$\emptyset$	<i>-e</i>	<i>-en</i>	<i>-t</i>	totaal
formulair	372	184	19	5	580
	64,1%	31,7%	3,3%	0,9%	
niet-formulair	1447	355	51	98	1951
	74,2%	18,2%	2,6%	5,0%	
totaal #	1819	539	70	103	2531

Tabel 6.8: de variatie in werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief in formulair en niet-formulair taalgebruik

Tabel 6.8 laat zien dat er bij de variatie in de werkwoordsuitgang voor de eerste persoon enkelvoud (tegenwoordige tijd, indicatief) invloed lijkt te zijn van formulair taalgebruik. In formules wordt de oudere sjwa-achtige uitgang namelijk aanmerkelijk vaker gebruikt dan in niet-formulair taalgebruik (35% tegenover 20,8%). Merk ook op dat de *t*-uitgang – over het algemeen al vrij zeldzaam – vrijwel niet voorkomt in formulair taalgebruik. We kunnen ook per klasse nagaan of we verschillen in variatie aantreffen tussen formulair en niet-formulair taalgebruik. Tabel 6.9 laat de resultaten zien:

klasse	type zin	$\emptyset$	<i>-e</i>	<i>-en</i>	<i>-t</i>	totaal #
H	formulair	59	71	1	1	132
		44,7%	53,8%	0,8%	0,7%	
	niet	612	201	22	16	851
		71,9%	23,6%	2,6%	1,9%	
MH	formulair	114	51	14	2	181
		63,0%	28,2%	7,7%	1,1%	
	niet	458	92	19	63	632
		72,5%	14,6%	3,0%	9,9%	
ML	formulair	132	37		2	171
		77,2%	21,6%		1,2%	
	niet	302	53	10	16	381
		79,3%	13,9%	2,6%	4,2%	
L	formulair	67	25	4	0	96
		69,8%	26,0%	4,2%		
	niet	75	9		3	87
		86,2%	10,4%		3,4%	

Tabel 6.9: de variatie in werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief in formulair en niet-formulair taalgebruik naar klasse

In tabel 6.9 zien we voor het eerst dat een groep taalgebruikers vaker een sjwa-achtige uitgang gebruikt dan een geapocopeerde vorm. Het is de hoge klasse,

die in formulair taalgebruik in 54,6% van de gevallen een sjwa-achtige uitgang hanteert tegenover 44,7% voor de nuluitgang. Als het om niet-formulair taalgebruik gaat, gebruikt de hoge klasse vaker de geapocopeerde vorm: in 71,9% van de gevallen tegenover 26,2% met een sjwa-achtige uitgang. Voor de andere drie klassen zien we geen enkele maal dat de sjwa-achtige vormen een hoger aandeel hebben dan de geapocopeerde vormen, maar we zien wel dat de percentages voor de sjwa-achtige uitgang telkens hoger zijn wanneer er sprake is van formulair taalgebruik: voor de midden-hoge klasse 35,9% tegenover 17,6%, voor de midden-lage klasse 21,6% tegenover 16,5% en voor de lage klasse 30,2% tegenover 10,4%. Over het algemeen kunnen we dus concluderen dat de sjwa-achtige uitgang langer heeft kunnen voortbestaan in een formulaire omgeving. Naast de al genoemde verklaring, dat scribenten de formules als geheel uit het hoofd leerden, kan een tweede verklaring voor het resultaat aangevoerd worden. Het is niet ondenkbaar dat deze omgeving voor sommige scribenten een mogelijkheid was om stilistisch 'uit te pakken', waarbij zij de sjwa-uitgang in formules bewust in stand hielden of misschien zelfs opnieuw introduceerden om stilistische variatie aan te brengen. Aangezien de sjwa-achtige uitgang kenmerkend is voor de hoge klasse was het wellicht voor de midden- en lage klassen statusverhogend om de sjwa te gebruiken en mogelijk waren briefschrijvers zich daar meer van bewust bij de typisch epistolaire formuleringen.

Er zijn overigens nog meer factoren werkzaam, want de verwachting dat in formulair taalgebruik vaker een sjwa-achtige uitgang optreedt, komt op het niveau van het afzonderlijke werkwoord niet altijd uit; daar zijn soms grote verschillen te zien. Dat kan geïllustreerd worden aan de hand van enkele frequente werkwoorden in tabel 6.10:

<i>werkwoord</i>	<i>type zin</i>	$\emptyset$	<i>-e</i>	<i>-en</i>	<i>-t</i>	totaal #
afbreken # 37	formulair	83,8%	13,5%	2,7%		37
laten # 82	formulair	94,9%	5,1%			59
	niet	91,4%	4,3%	4,3%		23
wensen #103	formulair	59,5%	31,6%	7,6%	1,3%	79
	niet	70,8%	16,7%	4,2%	8,3%	24
(ver)blijven # 83	formulair	37,0%	53,5%	6,8%	2,7%	73
	niet	70,0%	20,0%		10,0%	10
denken # 92	formulair					
	niet	83,7%	9,8%	1,1%	5,4%	92
hopen # 255	formulair	72,0%	22,8%	3,5%	1,7%	57
	niet	77,8%	20,7%	1,5%		198

Tabel 6.10: de variatie in werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief voor enkele frequente werkwoorden in formulair en niet-formulair taalgebruik

Tabel 6.10 geeft aan welk aandeel de varianten hebben bij de werkwoorden *afbreken*, *laten*, *wensen*, *(ver)blijven*, *denken*, en *hopen*. *Afbreken* treffen we uitsluitend in formulair taalgebruik aan; *laten*, *wensen* en *(ver)blijven* treffen we in beide posities aan, maar vaker in een formulaire omgeving. Het werkwoord *denken* treffen we juist nooit in een formule aan en *hopen* treffen we in beide omgevingen aan, maar vaker in een niet-formulaire context. De cijfers in tabel 6.10 tonen aan dat het behoud van de sjwa in formules sterk verschilt per werkwoord: bij sommige werkwoorden zien we inderdaad dat er in een formule vaker een sjwa-achtige uitgang gebruikt wordt. Dat zien we bijvoorbeeld bij het werkwoord *wensen*, waar de sjwa-uitgang in formules een aandeel heeft van 39,2% tegenover 20,9% in niet-formules, en we zien het ook bij *(ver)blijven* (60,3% tegenover 20%). Soms maakt het echter niet zoveel uit of het werkwoord in een formule wordt gebruikt of niet. Zo krijgt *hopen* in formules in 26,3% van de gevallen een *e-* of *en-*uitgang tegenover 22,2% in niet-formules. En het werkwoord *laten*, dat voor het merendeel in formules wordt gebruikt, komt bijzonder weinig voor met een *-e* of *-en*-uitgang; het is zelfs zo dat het in niet-formulair taalgebruik vaker een sjwa-achtige uitgang krijgt (8,6% tegenover 5,1%). Het werkwoord *denken*, dat in dit corpus niet in een formule wordt gebruikt en *afbreken*, dat juist alleen in formules is aangetroffen, ontlopen elkaar niet zoveel in aandeel van de sjwa-uitgang (10,9% voor *denken*, 16,2% voor *afbreken*) en illustreren daarmee nogmaals dat er ook andere factoren werkzaam moeten zijn; de verwachting dat *afbreken* een veel hoger percentage van de sjwa-achtige uitgang zal hebben dan *denken*, komt immers niet uit. Te denken valt dan aan de fonologische

context. De sjwa zou bijvoorbeeld eerder weg kunnen vallen als het volgende woord met een klinker begint. Ook is het mogelijk dat de klank voorafgaand aan de sjwa (de auslaut van de werkwoordsstam) invloed heeft. In § 6.5 staat de fonologische context centraal en zullen deze punten verder worden uitgewerkt. In de volgende subparagraaf zal aan de orde komen of een ander stilistisch verschijnsel, namelijk ellipsis, zorgt voor minder of juist meer sjwa-apocope.

6.4.2 *Ellipsis*

Ellipsis, in dit geval het weglaten van het persoonlijk voornaamwoord *ik*, is een tweede vorm van stilistische variatie die onderzocht kan worden voor het corpus. Het weglaten van *ik* is, net als het gebruik van formules, typisch voor het epistolaire teksttype en kan daarin vandaag de dag nog steeds aangetroffen worden. Mogelijk is de gewoonte om het persoonlijk voornaamwoord weg te laten, ontstaan in zakelijke correspondentie in een tijd dat de sjwa-achtige uitgang nog algemeen was. Lambert ten Kate (1723: 551) bestempelt het gebruik van een sjwa-achtige uitgang gecombineerd met weglating van *ik* in ieder geval als typerend voor de koopman die beknopt wil schrijven. Op grond van deze contemporaine observatie zouden we kunnen veronderstellen dat een briefschrijver, als hij of zij het persoonlijk voornaamwoord *ik* niet gebruikt, vaker een sjwa-achtige uitgang zal hanteren. Of dat ook inderdaad zo is, ben ik nagegaan voor het hoogfrequente werkwoord *hebben*. *Hebben* is trouwens niet alleen hoogfrequent, maar komt ook niet vaak voor in een formule (slechts zo'n 9% van de *hebben*-voorkomens is aangetroffen in een formule) zodat de kans gering is dat de hiervoor besproken vorm van stilistische variatie, het gebruik van formules, de data zal beïnvloeden. Voor dit onderzoek is een nieuwe inventarisatie van de voorkomens van het werkwoord *hebben* gemaakt, waarbij gezocht is naar de vormen *heb*, *hebbe* en *hebben*; uiteraard zijn de voorkomens die betrekking hebben op een meervoudig onderwerp verwijderd. De voorkomens met een *t*-uitgang blijven hier dus volledig buiten beschouwing.

Het werkwoord *hebben* komt in de eerste persoon enkelvoud – met of zonder vermelding van het persoonlijk voornaamwoord – 1177 keer voor in het corpus. Ter illustratie van het verschijnsel geef ik hieronder enkele voorbeelden:

- (15) *Ik ben in de maand October te Amsterdam geweest en **heb** bij die gelegenheid een compliment bij de Bewindhebber Alewijn gemaakt*
- (16) *geplagt ben gewest met sere ogen tot den 21.st Junij so dat **ik** de Camer niet **heb** kunnen verlaten om het dages ligt te schouwen*

- (17) *gepermeteerdere goedere en kiste of kaste sijn hier voor geen gelt te bekoome **hebbe** nog met veel moeijte deese gepermeteerdere kist gekreege*
- (18) *en de brieve die **ik** geschreven **hebbe** zult gy niet gekrege hebbe*

In de voorbeelden (15) en (17) is sprake van ellipsis en zoals te zien is, worden hiertoe ook gerekend de voorkomens waarin sprake is van samentrekking (voorbeeld 15).⁸ Tabel 6.11 hieronder geeft de variatie bij *hebben*, verdeeld naar voorkomens met en zonder het persoonlijk voornaamwoord *ik*. Ellipsis van *ik* komt bij *hebben* trouwens tamelijk vaak voor: van de 1177 voorkomens zijn er 330 (bijna 30%) zonder persoonlijk voornaamwoord.

ww-vorm	<i>heb</i>	<i>hebbe</i>	<i>hebben</i>	totaal
ik	702	136	9	847
	82,9%	16,1%	1,0%	
ellipsis	158	162	10	330
	47,9%	49,1%	3,0%	
totaal	860	298	19	1177

Tabel 6.11: de variatie in werkwoordsuitgang bij het werkwoord hebben voor de eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief met en zonder vermelding van het persoonlijk voornaamwoord

Uit tabel 6.11 blijkt dat het nogal wat uitmaakt of een scribe het persoonlijk voornaamwoord vermeldt dan wel weglaat: bij weglating ervan wordt zowel nominaal als procentueel veel vaker de variant *hebbe(n)* gebruikt. Het percentage sjwa-achtige vormen overtreft zelfs dat van de geapocopeerde vormen: 52,1% tegenover 47,9%. Wanneer het persoonlijk voornaamwoord *ik* wel vermeld staat, wordt de geapocopeerde vorm *heb* het meest gebruikt: in 82,9% van de gevallen. In tabel 6.12 worden de twee mogelijkheden (met of zonder persoonlijk voornaamwoord) gecombineerd met klasse. Dit keer zijn de voorkomens voor de midden-lage en de lage klasse samengevoegd omdat het aantal elliptische voorkomens voor de lage klasse bijzonder laag is (5).

⁸ Overigens trof ik in het corpus ook twee opmerkelijke voorkomens aan waarin de objectsvormen *mij* en *mijn* fungeren als subject. Ik vermeld deze hier ter illustratie, maar de voorkomens blijven verder buiten beschouwing: *mij heb de Eer om UE alegaar veel Zeegn te wense int Nieuwe Jaar* en *ik ben in de Fransschool nog vader lief myn hebben een ander school Meest gekreegen Zal gy dat tegen Neef Jacbus zeggen*. Het eerste voorbeeld is afkomstig uit een brief van de in Denemarken geboren M. Hansen en het tweede voorbeeld is afkomstig van de jonge Zeeuw P.N. Reichert, een schoolgaand kind.

klasse	Type zin	∅	-e	-en	totaal #
H	ellips	43,9%	51,5%	4,6%	196
	ik	81,1%	17,6%	1,3%	392
MH	ellips	55,8%	44,2%		95
	ik	86,2%	12,6%	1,2%	254
ML/L	ellips	48,8%	48,8%	2,4%	39
	ik	82,1%	17,4%	0,5%	201

Tabel 6.12: de variatie in werkwoordsuitgang bij het werkwoord hebben, eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief met en zonder vermelding van het persoonlijk voornaamwoord naar klasse

Uit tabel 6.12 kunnen we afleiden dat bij alle klassen de geapocopeerde vormen talrijker zijn als het persoonlijk voornaamwoord aanwezig is; zodra *ik* ontbreekt gaan de sjwa-achtige vormen een belangrijker rol spelen. We zagen net al bij de bespreking van het formulaire taalgebruik dat bij de hoge klasse het aandeel van de sjwa-achtige uitgang groter is in formules dan het aandeel geapocopeerde vormen. Dat blijkt ook op te gaan als er sprake is van ellipsis: de percentages zijn nu 56,1% voor de sjwa-achtige uitgang en 43,9% voor geapocopeerde vormen en bovendien geldt het hier ook voor de twee lagere klassen samen: 51,2% sjwa-achtige vormen tegenover 48,8% geapocopeerde. Bij de midden-hoge klasse ligt het percentage sjwa-achtige vormen iets lager en hebben de geapocopeerde vormen de overhand: 44,2% sjwa-achtige vormen tegenover 55,8% geapocopeerde. Zodra we het persoonlijk voornaamwoord *ik* aantreffen, is het aandeel geapocopeerde vormen aanmerkelijk hoger: respectievelijk 81,1% voor de hoge klasse, 86,2% voor de midden-hoge klasse en 82,1% voor de midden-lage en de lage klasse samen.

Kennelijk bestaat bij briefschrijvers uit alle lagen van de bevolking de neiging om de werkwoordsvorm met *-e(n)* te markeren zodra het persoonlijk voornaamwoord *ik* achterwege blijft. Het ligt niet erg voor de hand dat deze markering bedoeld om is om verwarring met andere combinaties met *heb* te vermijden, zoals *gij, jij, hij* of *Uedele heb*, omdat deze combinaties nauwelijks voorkomen in het corpus.⁹ Strikt genomen kan *hebbe(n)* bovendien ook voor verwarring zorgen, omdat het gelezen zou kunnen worden als *wij hebbe(n)*. Het is echter waarschijnlijker dat de sjwa hier niet zozeer bedoeld is als markering, maar dat het eenvoudigweg om de oudere variant gaat die in deze elliptische omgeving langer stand kon houden. Uit het achttiende-eeuwse

⁹ Ik vond 6 voorkomens van *gij* in combinatie met *heb* en geen enkele van *hij* of *jij heb*. Naar voorkomens van *Uedele* in combinatie met *heb*, heb ik niet gezocht vanwege de grote verscheidenheid in spelling en verschijningsvorm waarin *Uedele* aangetroffen kan worden, wat een zoekactie bemoeilijkt.

Brieven als Buit-corpus blijkt dat de sjwa-achtige uitgang bij de eerste persoon enkelvoud onder alle sociale lagen van de bevolking langer is behouden in deze elliptische omgeving. Terwijl de apocope verder en verder doordrong in gesproken taal en wat geleidelijker in geschreven taal, bleef deze elliptische context met de sjwa-achtige uitgang bewaard en werd deze op den duur een archaïsme dat alleen aangetroffen werd in enkele specifieke teksttypes, waaronder brieven.

In de volgende paragraaf zullen we ten slotte kijken of de fonologische context van invloed is op de werkwoordsuitgang van de eerste persoon.

6.5 De fonologische context

Zoals hiervoor al ter sprake kwam in § 6.4.1: de fonologische context speelt ook een rol bij de sjwa-apocope. Zo zagen we bijvoorbeeld dat de verwachting dat in formulair taalgebruik eerder een sjwa-achtige uitgang gebruikt wordt, niet bij elk werkwoord uitkomt. Er blijken tussen de werkwoorden grote verschillen te zijn; een werkwoord als *laten* treedt juist bij voorkeur in geapocopeerde vorm op, ongeacht de stilistische context waarin het gebruikt wordt. Mogelijk kunnen deze verschillen worden toegeschreven aan de fonologische context. Daarbij zijn twee scenario's voorstelbaar. In de eerste plaats is het mogelijk dat de slotklank van de werkwoordstam een rol speelt. Van Haeringen (1937: 322-323) brengt bijvoorbeeld naar voren dat de sjwa minder makkelijk wegvalt na een *-d*. In de tweede plaats kunnen we denken aan invloed van de beginklank van het woord volgend op het vervoegde werkwoord. Als er namelijk een klinker (of een *h*) volgt op de sjwa-uitgang en er dus sprake is van woordgrensoverschrijdende klinkerbotsing, dan zou de sjwa – althans in gesproken taal – makkelijker weg kunnen vallen (conform Booij 1995: 65-68). Onze brieven kunnen we uiteraard niet tot de gesproken taal rekenen, maar ze komen daar in sommige opzichten wel bij in de buurt. Een dergelijke wegval van de sjwa-uitgang voor een klinker (of een *h*) zou dus ook voor dit corpus op kunnen gaan. Of dat inderdaad zo is, zullen we hierna zien. Het enige voorkomen van een apostrof-uitgang in een brief van A.M. van der Sluijs-Tulleken, dat al eerder in § 6.2 ter sprake kwam, doet er in zekere zin aan denken:

(19) *God bid' ik wil ons bewaaren, en ons beschermen*

Van der Sluijs-Tulleken gebruikt over het algemeen de sjwa-uitgang (behalve bij *weten*, *vrezen* (beide één voorkomen) en *hebben*) en het lijkt er dan ook op dat zij hier vanwege de opvolgende klinker de sjwa apocopeert en volstaat met

een apostrof. Zij past deze werkwijze overigens maar één keer toe. Bij andere voorkomens in haar brief zien we dat zij een klinker laat volgen op een sjwa-uitgang:

- (20) *edog bespeure ik dat Hij begrijpt dat het met dat al hier voordeelig genoeg is*

Om te onderzoeken of de anlaut van het woord volgend op het vervoegde werkwoord een rol speelt, ben ik voor de eerder gevonden 2531 voorkomens (uit tabel 6.3) nagegaan of het erop volgende woord met een klinker (of een *h*) dan wel met een medeklinker begint. Na analyse van de data vallen 229 voorkomens af voor verder onderzoek: 192 voorkomens hebben een duidelijk zinseinde of een gemarkeerde pauze (bijvoorbeeld een punt of komma: *in wiens liefde en vriendschap ik mij verder aan bevele. Ik hebbe het genoeg gehad om [...]*) en voor 37 voorkomens is het onduidelijk of er sprake is van een pauze. De resultaten van het onderzoek voor de resterende 2302 voorkomens zijn weergegeven in tabel 6.13:

	$\emptyset$	-e	-en	-t	totaal #
Klinker (incl. h)	1010 74,2%	292 21,5%	27 1,9%	32 2,4%	1361
Medeklinker	694 73,8%	180 19,1%	27 2,8%	40 4,3%	941
totaal #	1704	472	54	72	2302

Tabel 6.13: distributie werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud t.t. indicatief naar klank

Uit tabel 6.13 blijkt dat het niet uitmaakt of de opvolgende klank een klinker (of een *h*) dan wel een medeklinker is. De percentages voor de geapocopeerde vormen zijn in beide gevallen praktisch even hoog, namelijk 74,2% voor een klinker (of een *h*) en 73,8% voor een medeklinker. Dat betekent dat de percentages voor de sjwa-achtige uitgang eveneens ongeveer even hoog zijn; de sjwa blijkt zelfs nog iets vaker in combinatie te worden gebruikt met een klinker (of een *h*), want daar zien we 23,4% sjwa-achtige voorkomens tegenover 21,9% bij een medeklinker (de percentages zijn respectievelijk 24% en 23% als we de *-t*-voorkomens buiten beschouwing laten). Een klinker (of een *h*) in anlautpositie in het woord volgend op het vervoegde werkwoord is voor een briefschrijver blijkbaar geen reden om de sjwa-uitgang eerder te laten vallen dan wanneer er een medeklinker staat. Kennelijk kunnen we onze brieven in dit opzicht niet vergelijken met gesproken taal.

Zoals hiervoor al vermeld, er is nog een tweede optie: het is mogelijk dat de auslaut van de werkwoordstam een rol speelt bij de sjwa-apocope. Om

hier inzicht in te krijgen, heb ik geïnventariseerd welke medeklinkers we in die auslautpositie aantreffen. Hoe vaak komen de verschillende medeklinkers voor en met welke uitgang worden ze gecombineerd: met een sjwa-achtige uitgang of een nuluitgang? De resultaten zijn te zien in tabel 6.14. De voorkomens met een *t*-uitgang blijven hier buiten beschouwing. Verder zijn de voorkomens met een auslauts-*w* en *-f* niet in tabel 6.14 opgenomen omdat zij respectievelijk slechts 7 en 1 keer optreden. Ten slotte is er ook nog één voorkomen met de diftong <ij> in auslaut dat uiteraard ook niet is opgenomen. Er resteren zodoende van de 2531 voorkomens 2419 voorkomens.

Zoals we zien in tabel 6.14 wordt de sjwa eerder geapocopeerd wanneer de klank in auslautpositie een stemloze plosief is (*t*, *k*, *p*): de nuluitgang heeft bij deze klanken respectievelijk een aandeel van 90%, 77% en 77%. Ook wanneer we het werkwoord *weten* – dat als één van de preterito presentia een wat andere status heeft (zie § 6.2) – buiten beschouwing laten, heeft de nuluitgang bij de *t* in auslaut nog steeds een zeer hoog aandeel van 83%. De stemhebbende plosief *d* en de fricatieven *g* en *v* vinden we juist aan het andere eind van het spectrum, evenals de nasaal *ng*: bij deze klanken is de sjwa-achtige uitgang met percentages als respectievelijk 46%, 44%, 43% en 45% nog tamelijk populair. Er lijkt dus een tegenstelling te zijn tussen stemloze en stemhebbende klanken, met als enige uitzondering de stemhebbende plosief *b*, die we in het corpus alleen aantreffen in het werkwoord *hebben*. Daar zien we juist een hoog percentage sjwa-apocope (81%). Omdat dit werkwoord echter ook in gebruik is als hulpwerkwoord en daardoor met 864 voorkomens hoogfrequent is, mogen we het als minder representatief beschouwen. Kennelijk kon de geapocopeerde vorm bij dit werkwoord al veel eerder ingeburgerd raken dan bij minder frequente werkwoorden met een stemhebbende klank in de auslaut van de stam.¹⁰

---

¹⁰ Zie ook de opmerking in Van Bree (2003: 257) dat er niet zoveel woorden zijn met een door auslautverscherping ontstane *p* op het eind. Van Bree merkt ook op dat *ik heb* uit *ik hebbe* al vroeg voorkomt. Over de spelling van *ik heb* lijken overigens vrijwel alle briefschrijvers het eens te zijn: ik trof slechts een maal *ik hep* aan in een brief van Lena Flus: *en kan niet werken want hy daar veel te swak toe is maar ik hep daar een goet man aan*. Dat de consequente spelling van *ik heb* zou kunnen duiden op een stemhebbende *b* in auslaut ligt eind achttiende eeuw niet erg voor de hand. Bij Moonen (1708) vinden we immers al de opmerking dat *v*, *z*, *b* en *d* in auslaut verscherpen tot *f*, *s*, *p* en *t* (Van Bree 2003: 265).

Klank voor uitgang	∅	-e	-en	totaal #
t (incl. weten)	89,5%	8,5%	2,0%	306
<i>t (excl. weten)</i>	82,7%	14,1%	3,2%	156
b (= hebben)	81,6%	16,7%	1,7%	864
k	77,3%	21,1%	1,6%	256
p	76,8%	21,3%	1,9%	263
z	68,4%	26,3%	5,3%	19
n	66,7%	30,6%	2,7%	36
m	64,0%	28,0%	8,0%	50
l	60,0%	36,0%	4,0%	50
s	63,3%	27,5%	9,2%	109
r	62,1%	32,2%	5,7%	87
v	57,6%	38,6%	3,8%	158
g	56,9%	34,5%	8,6%	58
ng	55,6%	41,7%	2,7%	36
d	53,6%	42,5%	3,9%	127

Tabel 6.14: de variatie in werkwoordsuitgang eerste persoon indicatief t.t., naar de slotklank van de stam van het werkwoord¹¹

De resultaten in tabel 6.14 sluiten aan bij de waarnemingen van Kloeke (1919: 18) gebaseerd op zijn onderzoek naar de apocoperingslijn in Groningen en Drenthe: ‘Men krijgt den indruk – als generaliseeren reeds geoorloofd is – dat de -e een tendentie heeft, om na stemlooze klanken het eerst te verdwijnen en zich na stemhebbende het langst staande te houden.’¹² Door een klankwet in de Oudnederlandse periode werden stemhebbende occlusieven en fricatieven in auslautpositie stemloos. Met het afslijten van de Middelnederlandse sjwa kwamen stemhebbende klanken aan het eind van een woord te staan en werden in deze positie stemloos; een proces dat door Goossens (1977) beschreven wordt als de tweede Nederlandse auslautverscherping. Het stemloos worden van de auslaut volgde echter niet onmiddellijk op het afslijten van de sjwa, maar verliep geleidelijk en nam veel tijd in beslag: van ‘duidelijk stemhebbend via stemloos-lenis (of: stemhebbend-fortis) naar stemloos’ (Van Bree 2003: 261). Bovendien komen niet alle klanken tegelijk aan de beurt; zo verscherpen fricatieven eerder dan occlusieven (Van Bree 2003: 261). Ook

¹¹ Het aantal voorkomens voor *hebben* (864) wijkt af van het aantal in tabel 6.11 (847 voorkomens) omdat ook enkele elliptische gevallen zijn meegenomen (zie ook noot 5).

¹² Zie voor commentaar en aanvullingen hierop: Goeman (2005: 260).

vandaag de dag vinden we nog gebieden waar de sjwa weliswaar is afgesleten, maar waar auslautverscherping niet optreedt. Deze gebieden bevinden zich aan de randen van de gebieden zonder sjwa-apocope, in het oosten van het land (Goossens 1977: 8-9 en zie ook Schoemans en Van Oostendorp 2004).¹³ We komen in het corpus trouwens ook enkele malen spellingen tegen die erop duiden dat de briefschrijver enigszins in verwarring was over de spelling van de auslaut van de stam van het werkwoord, waarschijnlijk juist vanwege het toevoegen van een voor hem of haar in de spreektaal ongebruikelijke sjwa:

- (21) *ik Vader lief nou heb ander niet te schryven maar op my
besluyt Pieter Nicolas ik **blyfen** uw zoon Riechter tot der dood
toe*
- (22) *ik ynde en **blijfve** met u te beveele in de bescherming des
alderhoogsten*

In voorbeeld (21) kunnen we ons inderdaad afvragen of deze Zeeuwse briefschrijver de werkwoordsuitgang *-en* ook in gesproken taal gebruikte. De spelling van *blijven* met een *f* ligt dan immers niet erg voor de hand. Dat geldt ook voor voorbeeld (22) waarin de briefschrijver kennelijk het zekere voor het onzekere nam door beide consonanten te vermelden. De uitkomsten van het onderzoek wijzen er dus op dat de sjwa aan het eind van de achttiende eeuw minder snel geapocopeerd wordt als de consequentie daarvan is dat er een stemhebbende klank in auslaut komt te staan en dan gaat het met name om de *v*, *g*, en *d*.

Nu we hebben gezien hoe ver de apocope van de sjwa aan het eind van de achttiende eeuw gevorderd is in de epistolaire schrijfp praktijk, komt in de volgende paragraaf aan de orde wat de ideeën van achttiende-eeuwse grammatici waren over de spelling c.q. de uitspraak van de werkwoordsvorm voor de eerste persoon enkelvoud in de indicatief. Sluit de praktijk, zoals die blijkt uit het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus, aan bij de theorie of zien we verschillen?

6.6 Standpunten van grammatici

We hebben hiervoor gezien dat we in het corpus niet alleen regionale en sociale variatie aantreffen, maar ook stilistische en dat bovendien de fonologische context van het werkwoord een rol speelt. In deze paragraaf geef ik tot besluit een overzicht van de standpunten van achttiende-eeuwse

---

¹³ En zie ook de MAND deel II (2008: 56), kaart: *ik leef*. Er zijn 5 vindplaatsen met weliswaar een nuluitgang, maar met een stam op *-v/w*: *ik leev/ik leew*.

grammatici: wat zijn hun richtlijnen voor de spelling en de uitspraak van de werkwoordsvorm voor de eerste persoon enkelvoud en waar zijn die richtlijnen op gebaseerd? En hoe beoordelen zij taalverschijnselen die in ontwikkeling zijn, zoals de sjwa-apocope? Ik ga hier wat uitgebreider op deze standpunten in dan bij het onderzoek naar de overige taalverschijnselen in dit proefschrift. De hoge frequentie van het verschijnsel in het taalgebruik in de brieven rechtvaardigt deze aandacht. Bovendien is de sjwa-apocope een opvallende *change in progress* en hadden de hierna te bespreken grammatici een preoccupatie met morfologische verschijnselen, waaronder dit verschijnsel, zoals we zullen zien. Deze paragraaf is overigens uitsluitend bedoeld als inventarisatie van de varianten in hun werk en hun uitlatingen over die varianten; het is nadrukkelijk niet de bedoeling om te achterhalen welke grammaticus het invloedrijkst is geweest op onze briefschrijvers.

Zoals in de inleiding al naar voren is gebracht: in gedrukte werken treffen we de sjwa nog lange tijd aan, zowel in de zeventiende als in de achttiende en zelfs in de late negentiende eeuw. Schrijvers en drukkers hebben zich hierbij waarschijnlijk laten leiden door de normen van grammatici, maar hoe zien die normen er in de achttiende eeuw eigenlijk uit? Uiteraard kunnen we de beantwoording van die vraag niet los zien van de ideeën uit de voorafgaande periode, want de achttiende-eeuwse grammatici staan vanzelfsprekend in een traditie. Hun voorgangers uit de zeventiende eeuw hielden er soms tegengestelde standpunten ten aanzien van de sjwa-apocope op na. Zo heeft Christiaan van Heule (1625: 91) kritiek op de Hollandse spreektaal waarin woorden als *Vraege*, *Antwoorde*, *Zegge* en *Hebbe* worden verkort tot *Vraeg*, *Antwoord*, *Ik zeg* en *Ik heb*. Van Heule meent dat deze verkortingen tegen ‘des spraekx natuyre’ zijn. Tegelijkertijd komen we in zijn werk regelmatig de verkorte vormen tegen: ‘*ik drinck Bier, ik ploug het Lant*’ (1625: 38) en vermeldt hij op verschillende plaatsen beide mogelijkheden: ‘*Ick hebbe ofte heb*’ (1625: 49). Verder merkt hij nog op dat ‘alle Werkwoorden in deze Vervouginge [auslout van de stam is een *t*] op tweederley wijze [worden] uytgesprooken als *Ik acht*, ende *Achte*, *Ik Arbey* ende *Arbeyde*.’ (1625: 45). Petrus Leupenius (1653) vermeldt dat de geapocopeerde vorm in gebruik is bij ‘Rymers en Dichters’ en hij spreekt juist over een ‘aangename korthed’: ‘*ik leer* voor *ik leere*, *ik begeer* voor *ik begeere*’ (1653: 19). Bij de paradigma’s (1653: 40) geeft Leupenius weliswaar de langere vorm, *ik leere*, maar even verderop merkt hij op dat de *-e* dikwijls wordt weggelaten omdat onze taal een ‘grootte soetigheid vindt in de korthed [...] en dat seer bevallyk / *ik leer*, *gy leert*, *hy leert*.’ (1653: 43). Er is in de zeventiende eeuw dus nog geen duidelijke voorkeur voor de ene dan wel de andere variant. Welke koers er in de achttiende eeuw gevaren wordt, ben ik nagegaan in het werk van Arnold Moonen (1706), Willem Sewel (1708), Lambert ten Kate (1723), Balthasar Huydecoper (1730), Jan van Belle (1748/1755), Herman Tollius (1773),

Kornelis van der Palm (1774-1776), Klaas Stijl (1776), Ernst Zeydelaar (1781) en Petrus Weiland (1799).¹⁴

Ook begin achttiende eeuw blijkt de sjwa-apocope nog voor controverse te zorgen: de spraakkunst van Moonen (1706: 184) propageert de volle vorm; de verkorte variant komt in het geheel niet ter sprake: 'In den *Tegenwoordigen Tyt der Aentoonende Wyze van de Bedryvende en Onzydige Werkwoorden* wordt de *Eerste Persoon*, die in alle Werkwoorden met eene *E* eindigt, uitgezondert in *Ik Kan, Magh, Wil, Moet, Ben en Zal*, afgeleidt door het aenhechten der gemelde *E*.' Als voorbeeld zien we op p. 196 de vervoeging van het werkwoord breken: *ik breeke, gy breekt*, etc. Willem Sewel instrueert zijn lezers echter omstreeks diezelfde tijd (1708) in zijn spraakkunst het tegenovergestelde: de eerste persoon enkelvoud tegenwoordige tijd indicatief wordt gevormd 'door 't afsnyden van den uytgang *en*; als van *Deelen, Ik Deel*' (1708: 156). Sewel wil verwarring met de aanvoegende wijs vermijden en schrijft daarom de geapocopeerde vorm voor: 'Immers is het veel beter dat men dat onderscheyd in acht neeme, dewyl onze taal zulks toelaat' (1708: 156). Bovendien betitelt hij de niet-geapocopeerde vorm als 'een lamme spraak' (1708: 156) en voert voorbeelden aan uit het dertiende-eeuwse werk van Melis Stoke waarin het onderscheid tussen de indicatief- en de conjunctievorm al aangetroffen wordt. Iets later in de eeuw brengt Lambert ten Kate (1723) beide mogelijkheden naar voren: bij de vervoeging van de eerste persoon enkelvoud is de uitgang 'Niets, of *E*' (1723, I: 551). Hij maakt daarbij overigens wel een opmerking over het gebruik in de contemporaine taalpraktijk: 'De eerste *Persoon* van 't *Praesens Indicitavi* word thans meestal, om van den *Subjunctiv*: onderscheiden te zijn, zonder iets agter 't Worteldeel, en zelfs met agterlating van eene der verdubbelde *Consonanten* gebruikt' (1723, I: 551). De sjwa-vorm wordt dus wel door Ten Kate genoemd, maar tegelijkertijd omschreven als een oudere vorm. Hij verbindt deze vorm bovendien aan de schrijfstijl van de koopman wanneer deze het persoonlijk voornaamwoord weglaat (zoals al eerder aangehaald onder § 6.4.2): 'Deze laetste stijl is nog in wezen bij den Koopman, wanneer die, om korthed-wille, 't *Pronomen IK* in 't schrijven agterlaet, zettende *ZENDE AEN U (mitto tibi)*, enz.:' (1723, I: 551). Balthasar Huydecoper (1730) geeft in zijn *Proeve van Taal- en Dichtkunde* geen paradigma's van de vervoeging, maar spreekt zich wel duidelijk uit tegen de vervoeging van Moonen: 'gelyk nu *vindet*, door 't uitwerpen der *E*, veranderd is in *vindt*, zo oordeelen wy ook datmen in den Eersten persoon nu beter zegt ik *vind*, dan, gelyk Moonen leert, *vinde*' (1730: 288).

---

¹⁴ Zie voor een vergelijking van de vervoeging voor de eerste persoon enkelvoud bij Moonen, Sewel, Ten Kate en Huydecoper ook De Bonth (1998: 313-315).

Met Jan van Belle en zijn *Korte wegwyzer* (1748) en *Korte schets der Nederduitsche spraakkonst* (1755) zijn we aangekomen in de tweede helft van de achttiende eeuw. In zijn eerstgenoemde publicatie zien we, op rijm, verschillende werkwoorden vervoegd. Onderstaand geef ik een voorbeeld voor het werkwoord *kopen* in de aantoonende wijs:

Ik koop een stuk van eenen vetten os.
Gy koopt de staart van eenen loozen Vós.
Hy koopt geen' Kat, maar eenen królsen Kater.
Wy koopen kóst voor *Pater* en *Mater*.
Gy-lieden koopt een boutje van het Kalf.
Zy koopen voor een' stuiver Luizen-zalf. (1748: 58)

Van Belle reserveert de sjwa-uitgang voor de aanvoegende wijs. Voor het werkwoord *kopen* luidt de dichtregel voor de eerste persoon enkelvoud: 'Opdat ik koope, al koste ik niet betaalen.' (1748: 58). De tweede publicatie van Van Belle uit 1755, de *Korte schets*, geeft hetzelfde voorschrift, voor degenen die het 'onrym' prefereren: '*ik druk, krab*' (1755: 46).

In de – in zijn eigen tijd nooit uitgegeven – *Proeve eener Aanleiding tot de Nederduitsche Letterkunst* van Herman Tollius (z.j. omstreeks 1773) vinden we, in navolging van Ten Kate, een vermelding van beide vormen. Tollius vermeldt echter ook dat de *-e* 'veeltijds' wordt weggelaten 'en zelfs een der verdubbelde medeklinkers, vooral in de min verheven schrijfrant, achter: *ik druk, ik stel*.' (1773: 36-37). In het negende hoofdstuk over 'letterkunstige gestalten der woorden' (1773: 84-85) lezen we bovendien een duidelijke voorkeur in het dagelijks leven voor de geapocopeerde vorm: 'niets echter is ons in 't spreken en schryven gemeenzamer dan de *nalaat* (*apocope*); b.v. [...] *ik stel* voor *ik stelle*, *ik druk* voor *ik drukke*, enz.' (1773: 85). En wederom komt het argument op tafel dat verwarring met de aanvoegende wijs vermeden moet worden. Tollius blijkt ook gekant tegen het door Zeydelaar in zijn *Spelkunst* (1769) gepropageerde gebruik om dubbele medeklinkers op het wordeinde te spellen en met een apostrof de geapocopeerde sjwa aan te geven (*ik stell'*, *ik drukk'*, *ik minn'*):

maar dit met Zeydelaar overal te doen, waar men zelfs volgens daaglijksche gewoonte iets afwerpt, vrezen wy dat het oog van den lezer, door al die haakjes en schrapjes geheel verbijsteren zou, vooral wanneer 'er noch eens *accenten* volgens den zelfden Zeydelaar wierden by gevoegd. [...] Het doorgaand gebruik geeft ons recht om, zonder byvoeging van dit nalaatsteken, beide de twee laatste letters gerustelijk af te werpen, [...] en niemand byna is 'er, dien daar door enige duisterheid zou kunnen worden aangebracht' (1773: 85)

De in dezelfde tijd (1774-1776) uitgekomen *Nederduitsche Spraekunst voor de jeugd* van Kornelis van der Palm is kort en bondig: ‘Bij elk enkelvoudig onderwerp laat het werkwoord den uitgang *en* weg. B. v. ik *hoor*, ik *hoorde* [...]’ (1774-1776: 91-92). We zien hier dus dat de jeugd in ieder geval in dit boekje al geen kennis meer maakte met de sjwa-achtige vorm, voorzover het indicatiefvormen betreft. De aanvoegende wijs komt weliswaar even ter sprake, maar slechts kort, want het ‘onderscheiden van deze wijze vordert echter meer kennis dan men van eerstbeginnenden kan verwachten’ (1774-1776: 114-115), waarbij vermeld wordt dat bij de vervoeging in het enkelvoud een *e* toegevoegd wordt aan de aantoonende wijs, tenzij het werkwoord al op een *e* eindigt. Ook Klaas Stijl dacht in zijn *Beknopte aanleiding* (1776, geraadpleegde druk 1778) te kunnen volstaan met de geapocopeerde vorm voor de indicatief: ‘*ik bemin, bid*’ (1778: 117), terwijl de vorm met een sjwa voor de aanvoegende wijs gebruikt wordt: ‘*dat ik beminne, bidde*’ (1778: 121). Lambertus van Bolhuis, die het werk na de ‘tusscheninvallenden’ dood van Klaas Stijl voor publicatie gereed maakte en van aantekeningen voorzag, wijst er in een noot echter nog wel op dat de eerste persoon ‘ook wel, naar den ouden trant, *ik beminne, bidde*’ (1778: 117) gevormd wordt. Daarbij verwijst hij naar de twist hierover aan het begin van de achttiende eeuw tussen de schrijver van de *Idea* (Adriaan Verwer) en Willem Sewel.

Bij Ernst Zeydelaar’s *Nederduitsche spraakkunst* uit 1781 ligt het wat gecompliceerder. Soms geeft hij bij de aantoonende wijs als voorbeeld een vorm zonder sjwa: *ik hoor* tegenover *zoo ik kome* bij de aanvoegende wijs (1781: 212) en *ik* voor de eerste persoon in de indicatief *leer* (1781: 223); zo ook bij het hulpwerkwoord *worden*: *ik word* (1781: 221). Bij de vervoeging van het hulpwerkwoord *hebben* noemt hij echter ook de variant *ik hebbe* naast *ik heb* (1781: 216). De vorm met een sjwa lijkt voornamelijk gereserveerd te zijn voor de aanvoegende wijs: *dat ik worde, dat ik hebbe, zoo ik kome* (1781: 222, 217, 212). In het deel over de spelling bij de *d* en *t* treffen we echter de nodige variatie aan. Zo staan op p. 76 diverse voorbeelden van werkwoorden met een *d* in auslaut: *ik bloed, ik dood, ik hoed, ik kleed*, etc. (1781: 76), maar even verderop bij bespreking van de verdubbeling van de *d* in de verleden tijd staat *ik bloede* (t.t.) tegenover *ik bloedde* (v.t.) (1781: 76). Ook bij de bespreking van de spelling van de *t* komen presens indicatiefvormen met een sjwa voor, zoals *ik haate* en *ik knotte*. In zijn al wat eerder (1769) verschenen *Spelkonst* zien we trouwens ook dat de spelling van de eerste persoon enkelvoud indicatief als volgt wordt voorgesteld: ‘ik koop’ óf koope’ en voor de aanvoegende wijs: ‘dat ik koop’ óf koope’ (1769: 234). In 1799 (en dus ruimschoots na de periode van mijn corpus) beschrijft Petrus Weiland in de inleiding op zijn *Nederduitsch taalkundig woordenboek* dat werkwoorden in het verleden op de volgende wijs werden verbogen: *ik beminne, spreke, loope*, maar dat het ‘doorgaande gebruik [...] thans’ verkiest: *ik bemin*, enz. (1799:

50). Ook verderop vinden we in zijn werk het onderscheid tussen de indicatief zonder sjwa en de conjunctief met sjwa in *ik druk* tegenover *dat ik drukke* (1799: 161) en *ik geef* tegenover *dat ik geve* (1799: 168).

We zien dus dat er in de loop van de achttiende eeuw ook in grammatica's nog variatie aangetroffen wordt; zij het dat de balans aan het eind van de achttiende eeuw wel doorslaat in de richting van de geapocopeerde variant. Daarmee komt de theorie dus overeen met het taalgebruik in het laat-achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus. De variant met een sjwa wordt zijdelings nog wel door een enkele grammaticus vermeld, maar vaak met de mededeling dat het om een oudere vorm of een conjunctief gaat. De controverse die in de zeventiende en aan het begin van de achttiende eeuw nog heerst, lijkt te zijn overgegaan in consensus.

6.7 Samenvatting en conclusie

In dit hoofdstuk heb ik onderzocht wat in mijn brieven corpus de stand van zaken is met betrekking tot de sjwa-apocope bij de werkwoordsvorm van de eerste persoon enkelvoud in de indicatief. Ik kan concluderen dat er in de late achttiende eeuw nog variatie bestaat bij deze werkwoordsvorm. De geapocopeerde variant (*ik breek*) wordt het meest gebruikt (afgerond 72%); daarnaast heeft de sjwa-achtige uitgang (*ik breeke/breken*) een aandeel van 24%. Als derde mogelijkheid treffen we ten slotte ook nog in 4% van de gevallen een *t*-uitgang (*ik breekt*) aan. De variatie kan deels worden toegeschreven aan regionale en sociale variabelen, maar er is ook stilistische variatie en fonologische factoren spelen een rol.

De regionale variatie is goed zichtbaar in de Republiek: geleidelijk aan treden er meer sjwa-achtige vormen op naarmate we zuidelijker komen en bovendien zien we in het oosten van het land nog veel sjwa-achtige vormen. Het aandeel sjwa-achtige vormen loopt op van 13,2% in Noord-Holland tot 26,7% in Zeeland en 30,7% in het oosten van de Republiek. De sociale variatie blijkt voornamelijk bij de variabele klasse: alle klassen gebruiken vaker de geapocopeerde vormen, maar bij de hoge klasse is het aandeel van de oudere, sjwa-achtige uitgang 30%, terwijl we bij de drie klassen daaronder percentages zien van 21,6%, 18,1% en 20,8%. Het verschil in het aandeel sjwa-achtige vormen tussen de hoge en de lage klasse bedraagt afgerond dus zo'n 10%. Aangezien de hoge klasse het meest vasthoudt aan de niet-geapocopeerde variant is de sjwa-apocope vermoedelijk eerder het resultaat van het veelvuldiger gebruik van de geapocopeerde vorm door de midden- en lage klassen. Wat sekse en leeftijd betreft, zijn de verschillen minder opvallend en zien we voor het corpus als geheel geen verschil. In combinatie met regio blijkt er echter wel gendervariatie te zijn: de vrouwelijke

briefschrijvers uit Zuid-Holland en Zeeland gebruiken opvallend vaker (respectievelijk 32,5% en 41,1%) de sjwa-achtige uitgang vergeleken met mannen uit die regio's (resp. 18,3% en 21,2%). Zij gebruiken de oudere uitgang bovendien ook veel vaker in vergelijking met Amsterdamse vrouwelijke briefschrijvers bij wie het aandeel voor de sjwa-achtige variant 18,4% is. De vrouwen in Zuid-Holland en Zeeland lijken zich net iets minder bewust te zijn van de opkomst van de nieuwe geapocopeerde vorm. In de regio's Zuid-Holland en Zeeland is het succes van de nieuwere variant dan ook eerder te danken aan de mannen dan aan de vrouwen. Mannelijke briefschrijvers hadden meer schrijfervaring en waren waarschijnlijk vanwege hun werkzaamheden meer op een stad als Amsterdam gericht, waar de apocope redelijk ver gevorderd is. In Amsterdam treffen we geen gendervariatie aan en er zijn slechts minieme verschillen in gedrag tussen de klassen.

Naast regionale en sociale variatie blijkt het ook van belang te zijn in welke context de werkwoordsvorm gebruikt wordt. De sjwa-apocope is minder ver doorgedrongen bij werkwoordsvormen in formulair taalgebruik en wanneer het persoonlijk voornaamwoord *ik* achterwege blijft (ellipsis). In formulair taalgebruik treffen we in 35% van de gevallen nog een sjwa-achtige uitgang aan tegenover een kleine 21% in niet-formulair taalgebruik. Die conclusie kan nog verder toegespitst worden op de verschillende klassen en blijkt dan voor de hoge klasse in nog sterkere mate te gelden: briefschrijvers uit die klasse gebruiken in formules zelfs meer sjwa-achtige vormen dan geapocopeerde (54,6% tegenover 44,7%). Verder blijkt dat briefschrijvers uit alle lagen van de bevolking de werkwoordsvorm eerder met *-e(n)* te markeren wanneer het persoonlijk voornaamwoord *ik* ontbreekt, althans dat is vastgesteld voor het werkwoord *hebben*. De variant *hebbe/hebben* heeft in combinatie met *ik* slechts een aandeel van zo'n 17% tegenover ruim 52% wanneer *ik* weggelaten wordt. We treffen de oudere sjwa-variant dus vaker aan in die delen van brieven die meer verweven zijn met de epistolaire traditie, zoals formulair taalgebruik en de ellips van *ik*.

De brieven blijven uiteraard steeds een weergave van geschreven taal: we hebben immers ook gezien bij de bespreking van de invloed van de fonologische context dat woordoverschrijdende klinkerbotsing er niet toe leidt dat de sjwa-uitgang eerder geapocopeerd wordt. Wél blijkt de auslaut van de werkwoordstam een rol te spelen bij de vordering van de apocope: na de stemhebbende klanken *v*, *g* en *d* in auslaut wordt er minder snel geapocopeerd, terwijl na de stemloze klanken *t*, *k* en *p* het aandeel van de sjwa-apocope al redelijk groot is. De percentages liggen tussen ruim 89% apocope na een *t* en bijna 54% apocope na een *d* in auslaut.

Tot slot zijn in dit hoofdstuk de standpunten van achttiende-eeuwse grammatici besproken. De sjwa-achtige variant blijkt in de loop van de

achttiende eeuw in de voorschriften en beschrijvingen – net als in het *Brieven als Buit*-corpus – af en toe nog op te duiken, maar hoe verder we in de tijd komen, hoe meer er consensus ontstaat dat de geapocopeerde variant de voorkeur verdient.

